

Zbigniew Kwieciński

ORCID 0000-0002-4993-5072

Honorowy Przewodniczący Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego

„Wleczemy za sobą długi ogon nie przewyciężonej przeszłości”. Pierwsza dekada¹

Abstract

**We drag the long tail of the unconquerable
past behind us. The first decade**

In the opening speech of the 10th National Pedagogical Congress, the activity of the Polish Educational Research Association was acknowledged. In the first decade after 1989, under the direction of Professor Mikołaj Kozakiewicz Polish Educational Research Association was to build education for the expected state's democratic system transformation. However, already in 1993, prof. M. Kozakiewicz warned against the possibility of a recurrence of totalitarianism as a result of the lack of social ability to overcome old habits of thinking and acting. The 10th Congress is a new call to continue efforts to shape critical and active citizenship.

Keywords: education for democracy, permanent mission of the Polish Educational Research Association

Słowa kluczowe: edukacja dla demokracji, stała misja Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego

Polskie Towarzystwo Pedagogiczne powstało wiosną 1981 r. Na II posiedzeniu plenarnym Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego w dniu 23 października 1981 r. jego pierwszy przewodniczący prof. Mikołaj Kozakiewicz wygłosił obszerny referat programowy pt. *Kryzys ekonomiczno-społeczny Polski a problemy wychowania*, po czym Zarząd Główny przyjął

¹ Wystąpienie na otwarciu X Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego 18 września 2019 r. Tytuł wystąpienia nawiązuje do sformułowania Mikołaja Kozakiewicza (Kozakiewicz 1994: 92).

uchwałę, wykorzystującą treść tego wystąpienia. Dokumenty te zostały później opublikowane w pierwszym numerze *Biuletynu Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego* z 1983 r. (s. 6–22).

Kozakiewicz mówił, że przeżywamy „katastrofalny kryzys społeczno-ekonomiczny kraju”, że znajdujemy się na „dniu ekonomicznego upadku”:

Dokuczliwość życia z kryzysem czy życia w kryzysie jest tak wielka, iż kłopoty zaopatrzeniowe, materialne, wyżywieniowe przesłaniają większości ludzi rozmiary i niebezpieczeństwa kryzysu wychowawczego, którego skutki mogą okazać się długotrwałe od braków mięsa, proszków do prania, czy rajstop.

Co więcej, kryzys ekonomiczny sprawia, że równoległe do walk i starań odnowieńczych (także o odnowę moralną), po sierpniu 1980 roku narastają procesy demoralizacji, wykolejania się młodych ludzi, rośnie przestępczość nieletnich, w twardej i coraz twardszej walce o byt i przetrwanie umacniają się postawy egoistyczne, kombinatorskie, coraz mniej życzliwe wobec słabszych, starych i niepełnosprawnych (Kozakiewicz 1983: 7).

Za ten kryzys wychowawczy nie można obwiniać ludzi i procesów odnowy. Został on wywołany polityką lat 70., w której „minimalną wagę przypisywano problematyce ideowo-moralnej, przy zachowaniu ideologicznego rytuału i ideowo-moralnej frazeologii” (Kozakiewicz 1983: 8), kiedy dominował „system działań oraz instytucji pozornych”, a posunięcia władzy poddawane były pod „rzekomą ocenę społeczną” i „konsultacje”, których wynikiem było zawsze potwierdzenie słuszności wcześniej podjętych decyzji władz. Nasze naukowe diagnozy ostrzegawcze dotyczące możliwych głębokich skutków anomii moralnej i alienacji społecznej były cenzurowane i lekceważone – konkluduje Kozakiewicz (Kozakiewicz 1983: 11).

W „okresie gwałtownego zwrotu politycznego” zjawiska demoralizacji młodzieży nasiliły się, zwłaszcza że w naszym społeczeństwie zarysowały się głębokie podziały od makroskali aż do społeczności lokalnych i wewnątrz rodzin. Coraz częściej frustracje młodzieży przeradzają się w agresję, przestępczość, uzależnienia. Nauczyciele, mimo tego, iż wielu z nich zdobyło wyższe wykształcenie, okazali się w większości nieprzygotowani do tych nowych wyzwań wychowawczych. Kozakiewicz nawołuje zatem:

Jako PTP będziemy usilnie starać się szukać dróg wyjścia z kryzysu. Stawką jest młodzież, która znalazła się w wielorakim zagrożeniu

materialnym, zdrowotnym, życiowym i moralnym. Tylko część z nich szuka rozwiązania własnych problemów poprzez włączanie się w różnych formach do działań na rzecz odnowy i naprawy rzeczywistości. Wielu z nich szuka raczej ucieczki od tych problemów. Jest to coraz częściej niestety fizyczna ucieczka najlepiej wykształconej i najbardziej rzutkiej młodzieży za granicę, w ramach emigracji zarobkowej (Kozakiewicz 1983: 17).

Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, jak podkreśla jego przewodniczący, powinno skupić się na tworzeniu solidnych podstaw systemowych reform oświaty i wychowania, łącząc wysiłki badawcze z wykorzystaniem nowatorskich osiągnięć praktyków, a zarazem

przeciwstawiać się wszelkim pochopnym próbom reformowania wychowania bez dogłębnej naukowej zasadności projektów i propozycji wysuwanych w postaci postulatów i żądań przez różne kręgi społeczne, jak też podejmowanych przez władze szkolne w odpowiedzi na te postulaty. Uważamy bowiem, że cele i metody wychowania nie mogą być rezultatem doraźnych rozgrywek [politycznych – uzupełniając] (Kozakiewicz 1983: 18).

W *Uchwale II Plenum ZG PTP z 23 października 1981 r.* powtórzone zostały w skrócie tezy wystąpienia Kozakiewicza z silnym zaakcentowaniem konieczności wspólnych działań naukowych i praktycznych na rzecz odnowy oświaty i wychowania w Polsce: „Jest oczywiste, że nie ma szans na radykalną poprawę szkolnictwa i wychowania szkolnego i rodzinnego bez radykalnej naprawy rzeczywistości społecznej, w której to wychowanie przebiega” (ZG PTP 1983b: 19). Zarazem jednak tak kultura, jak oświata i wychowanie „należą do podstawowych narzędzi wychodzenia z kryzysu, przywracania stosunkom społecznym równowagi, a ludziom poczucia godności i dumy z przynależności do własnego narodu” (ZG PTP 1983b: 19).

Środowiska pedagogów powinny upominać się o to, by

wszystkie poczynania reformatorskie i odnowicielskie stwarzały strukturalne i instytucjonalne gwarancje dla pełnego wcielania w rzeczywistości społecznej takich wartości jak: sprawiedliwość i równość, wolność jako niezbędna przesłanka wszechstronnego rozwoju ludzi, ich samorealizacji i ekspresji, tolerancja i poszanowanie prawa ludzi do odrębnego zdania, nieskrępowane prawo do szukania prawdy i dostęp do jej źródeł (ZG PTP 1983b: 20).

Towarzystwo nasze apeluje zarówno do władz, jak i do ruchu związkowego o nadanie sprawom młodzieży priorytetowego charakteru we wszystkich programach wyjścia z kryzysu oraz o nieczynienie spraw młodzieży terenem przetargów i próby sił, lecz przeciwnie – intensywnego współdziałania i współpracy (ZG PTP 1983b: 21).

W początkowym okresie stanu wojennego, 22 kwietnia 1982 r., Zarząd Główny ogłosił *List otwarty Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego do pracowników naukowych i nauczycieli* (ZG PTP 1983a), w którym powtórnie wezwaliśmy pracowników naukowych i nauczycieli do pracy nad założeniami systemowej reformy oświaty i wychowania, podkreślając, że „stan wojenny, sam przez się niczego nie rozwiązuje, bo nie może rozwiązać żadnego z nabrzmiałych w ciągu lat ekonomicznych, politycznych, społecznych i oświatowych problemów naszego kraju” (ZG PTP 1983a: 23).

„Sytuacja oświaty i wychowania jest zbyt poważna, aby sobie pozwolić na bierność i wyczekiwanie”, należy „robić wszystko, co można, aby przygotować się do wyjścia ze stanu wojennego i przygotować przedpole dla działalności dla dobra młodzieży, nauczycielstwa i nauki polskiej” (ZG PTP 1983a: 23).

W następnych latach Zarząd Główny PTP pozyskał środki na badania i studia w ramach problemu węzłowego 11.4 w projekcie zatytułowanym *Oświata i wychowanie wobec zmian społecznych*. Od 1985 r. organizowano coroczne dwudniowe krajowe konferencje towarzyszące Zjazdom PTP, wspomagane przez osoby i środki z Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. Odbywały się one w Sali Lustrzanej Pałacu Staszica w Warszawie, a gromadziły około 120–150 osób.

Wybrane referaty i rozwinięte głosy dyskusyjne z tych konferencji opublikowane zostały w trzech książkach: *Ciągłość i zmiana w systemie edukacji* (Pęcherski [red.] 1985), *Badania oświatowe a polityka oświatowa* (Nowak [red.] 1987), *Oświata i wychowanie w okresie cywilizacyjnego przełomu* (Nowak [red.] 1988). Referaty z konferencji pt. *Wpływ przebudowy społeczno-ekonomicznej na koncepcje reform szkolnictwa i wychowania*, zorganizowanej przez PTP i IRWiR PAN w 1988 r., ukazały się tylko w formie preprintów poszczególnych tekstów. Cykl tych spotkań domykało otwarte posiedzenie Zarządu Głównego PTP z konferencją na temat *Oświata i wychowanie wobec kryzysu* w 1989 r., a referaty z niej opublikowane zostały w różnych czasopismach. Podczas konferencji Zarząd Główny uchwalił też stanowisko popierające

propozycje reformy oświaty zaproponowane w raporcie Komitetu Ekspertów pod kierunkiem prof. Czesława Kupisiewicza *Edukacja naszym narodowym priorytetem* (1989).

Do przygotowania referatów na tych konferencjach zapraszani byli uczeni z wielu środowisk i pokoleń. W tomie *Ciągłość i zmiana w systemie edukacji Polski Ludowej* (Pęcherski [red.] 1985) opublikowano referaty i wystąpienia następujących autorów (w kolejności przyjętej w tej publikacji): Mikołaj Kozakiewicz (dwukrotnie), Mieczysław Pęcherski, Heliodor Muszyński, Ryszard Borowicz, Zbigniew Kwieciński, Czesław Kupisiewicz, Wojciech Pasterniak, Krzysztof Konarzewski, Bogdan Suchodolski (dwukrotnie), Ryszard Maciej Łukaszewicz, Janusz Tymowski, Włodzimierz Michajłow, Stefan Wołoszyn i Roman Schulz. Artykuły te obejmowały analizami wszelkie aspekty kryzysu polskiego, ale też ważne przemiany i wyzwania globalne, a także podejmowały próby oceny stanu pedagogiki i wyznaczenia jej nowych horyzontów.

W tomie *Oświata i wychowanie w okresie cywilizacyjnego przelomu* (Nowak [red.] 1988) oprócz nestorów i klasyków takich jak: Bogdan Suchodolski, Wincenty Okoń, Jan Szczepański, Mikołaj Kozakiewicz i Krzysztof Konarzewski, referaty wygłosili przedstawiciele młodszego pokolenia naukowego, jak na przykład: Lech Witkowski, Jerzy Głuszyński, Andrzej Kaleta, Maria Dąbrowska-Bąk czy Anna Sawisz. W kilku wystąpieniach podniesiono edukacyjne implikacje rewolucji informatycznej.

Kozakiewicz był wierny swoim deklaracjom programowym z 1981 r. W referacie *Nowe problemy badań oświatowych*, w wymienionym tomie z roku 1988, pisał: „Trzeba na problemy szkolnictwa patrzeć z perspektywy ogólnego rozwoju kraju, a rozwojowe trudności polskiej szkoły oceniać także z perspektywy zjawisk światowych” (Kozakiewicz 1988: 268). „Kryzys ekonomiczny nie jest jedynym kryzysem uderzającym w oświatę. Trzeba badać wpływ polimorficznego kryzysu, który trapi świat współczesny, na oświatę i wychowanie” (Kozakiewicz 1988: 275).

„Dzieło unowocześnienia Polski zawiera w sobie również dzieło unowocześnienia szkoły i oświaty. Winno opierać się zarówno na określeniu całkiem nowych zjawisk, jak i na dogłębnej analizie niewcielonych w życie zaleceń i wskazań w okresie minionych lat” (Kozakiewicz 1988: 277).

Publikacja Kozakiewicza zarysowała rozległą „mapę” nowych problemów, które powinny stać się przedmiotem badań w naukach pedagogicznych. Niestety, wbrew konsekwentnym próbom

konsolidowania przez Towarzystwo środowisk pedagogicznych wokół problemów systemowej odnowy oświaty i wychowania, do takiej wspólnoty działań nie doszło.

Nie zdołaliśmy też zaproponować uzgodnionego projektu zasadniczej odnowy polskiego systemu oświaty w przygotowaniach obrad Okrągłego Stołu i w czasie jego trwania.

Wiosenne przesilenie po 4 czerwca 1989 r. szeroko otworzyło nadzieje – także na to, że budzące się społeczeństwo obywatelskie stanie się nowym wielkim wychowawcą publicznym, że przyniesie wyczekiwaną odnowę oświaty i wychowania. Dlatego I Zjazd Pedagogiczny podjął pytanie o naszą tożsamość, o stosunek pedagogów akademickich do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości naszego kraju, nareszcie otwartego na demokrację, pluralizm, silną gospodarkę i na kulturę Zachodu.

W roku 1993, kiedy to odbył się I Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny w Rembertowie, prof. Kozakiewicz – już jako marszałek Sejmu i socjolog obserwujący od środka polską politykę – zabrał głos na temat zmian w polskiej oświacie. Głos ów opublikowany został w „Kwartalniku Pedagogicznym” nr 2/1994 (*Wychowanie do demokracji w okresie wielkiej zmiany*). Treść tego artykułu zawiera niezwykle krytyczną ocenę przemian polskiej oświaty.

Autor podkreślił, że na początku okresu przejściowego dokonano znaczących zmian oczyszczających programy i podręczniki szkolne z uprzedniej ich ideologizacji. Usunięto z nich zafałszowania historyczne, wprowadzono treści uprzednio przemilczanych lub zafałszowanych faktów historycznych, wypełniono „białe plamy” w historii najnowszej i w literaturze polskiej XX w. Zlikwidowano „naukę o społeczeństwie” według starych tendencyjnych programów, ale też faktycznie zlikwidowano „przysposobienie do życia w rodzinie” (stało się ono przedmiotem do wyboru), a do szkolnictwa wszystkich szczebli wprowadzono – skądinąd w szczególnym trybie – katechezę. Zarazem jednak powstał ogromny zamęt nieustannego „reformowania oświaty” przez szybko zmieniające się ekipy rządzące, mimo iż w roku 1989 został opublikowany raport ekspertów pod kierunkiem Czesława Kupisiewicza *Edukacja naszym narodowym priorytetem*, który został zlekceważony. „Można powiedzieć” – napisał Kozakiewicz – „że mamy w tej chwili okres, w którym próbuje się dokonać reformy bez gruntownego przedyskutowania zasadniczych założeń psychologicznych, filozoficznych i socjologicznych przyszłego systemu. Jest to rzecz zdumiewająca i wprowadzająca

dużą przypadkowość oraz zmienność podejmowanych decyzji w zakresie treści kształcenia” (Kozakiewicz 1994: 91).

Za tymi szybkimi zmianami nie nadążali nauczyciele, którzy nie dość, że mieli stare nawyki tradycyjnego autorytarnego charakteru szkoły, to nie znali dzieł literatury zalecanych w nowych programach i prac historycznych zawierających odnowione fakty i interpretacje naszych i europejskich dziejów. „Powstaje więc często ukryty program nauczania, który bynajmniej nie musi dowodzić wrogości nauczycieli wobec nowych idei i pomysłów, ale bardzo często oznacza tylko inercję, bezwład i brak entuzjazmu do zmieniania czegokolwiek w sposobie nauczania, do jakiego przywykli” (Kozakiewicz 1994: 97).

„Wleczemy za sobą ogon nie przewyciężonej przeszłości, starych nawyków myślenia i starych przesądów” (Kozakiewicz 1994: 92; podr. Z.K.). „Istnieje zagrożenie, że jeden totalitaryzm może się zamienić w drugi totalitaryzm, tylko o odwróconych znakach matematycznych. Niebezpieczni dla kraju są ludzie, którzy są przekonani, że posiadli prawdę absolutną” (Kozakiewicz 1994: 94). Do tego dochodzi rozwarstwienie szkół państwowych, niezwykle nisko finansowanych, i szkół prywatnych, które stać na wysoki poziom i nowoczesne nauczanie przy podwójnym finansowaniu przez państwo i rodziców. W ruinę zapada się zasada równości społecznej. Państwo nie tylko wycofało się z wielu powszechnie dostępnych przywilejów socjalnych (opieka zdrowotna w szkołach, bezpłatne wczasy pracownicze, tanie mieszkania), ale zarazem w błyskawicznym tempie robią kariery finansowe ludzie sprytni i cyniczni, demonstrujący swoje bogactwo w postaci luksusowych willi, aut, wystawnych uczt.

Młodzież to obserwuje, podczas gdy szkoła wyposaża ją w zasób informacji do najbliższej klasówki czy do egzaminu. Kozakiewicz podkreślił potrzebę nacisku na kształcenie formalne, na kształtowanie zdolności do samodzielności krytycznego osądu i do wychowania ludzi o silnych osobowościach, którzy budują swoją odrębność i tożsamość, szanując przy tym myślących odmiennie oraz ich prawo do wyrażania własnych opinii.

W tym samym roku 1993 na I Ogólnopolskim Zjeździe Pedagogicznym wyłoniła się nowa formacja młodszego pokolenia pedagogów akademickich – dobrze wykształconych, otwartych na świat, sięgających do podstaw pedagogiki w innych dyscyplinach humanistyki i do nowych źródeł informacji naukowej.

Czy jednak ta nowa formacja zapewniła ciągłość z wielkimi osiągnięciami pedagogiki polskiej z pierwszych czterech dekad

XX w.? – o co upominałem się w referacie na Zjeździe Pedagogicznym. Czy miała skuteczny wpływ na politykę oświatową i odnowę praktyk edukacyjnych? Czy okazała się zdolna do wspólnego zaprojektowania nowoczesnego, specyficznego dla naszego kraju systemu oświaty i wychowania? Czy mogła i może mieć wpływ na odrodzenie się porządnego społeczeństwa, zdolnego do powszechnego wychowywania swoich dzieci na ludzi przyzwoitych?

Zapewne nasz jubileuszowy Zjazd przyczyni się do odpowiedzi na te pytania.

W 1993 r. pierwszy prezes naszego Towarzystwa głosił: Polska już przegrała swoją historyczną szansę wielkiego odrodzenia i rozwoju i właśnie przeżywa w każdym swym aspekcie śmiertelny kryzys. W tym samym czasie, na I Zjeździe Pedagogicznym, młodzi akademicy pedagogiczni obwieszczali wielkie nadzieje pokładane w wychowanie i kształcenie nowych pokoleń. Takie były i są prawa młodzieży akademickiej. Zarazem znaczna część ich aktywnych poprzedników ze starego systemu długo jeszcze przekazywała młodzieży „skamieliny” ich (nie)wiedzy i przekonań. Nie udało nam się zbudowanie „porządnego społeczeństwa” (Avigai Margalit) złożonego ze wspólnot zaufania i ambitnych zadań, wspólnot zdominowanych przez ludzi przyzwoitych i życzliwych.

Jedno jest pewne i jaskrawo widoczne. Mamy nieodwracalny chaos w systemie oświaty publicznej. Na naszych oczach niszczy się kilkusetletnią harmonię badań i kształcenia na uniwersytetach. Mamy za to powrót czasów plemiennych (Ayn Rand), w których zaciekle broniono własnej terytorialności, odrębności i nienawiści do obcych, powrót do świadomości magiczno-plemiennej i wojowniczej (Ken Wilber, cyt. za Kielar 2012: 90–92), do „brudnych wspólnot” interesów grupowych kosztem innych szerszych społeczności (Podgórecki 1985: 57) oraz do fazy moralnego niemowlęctwa, w której oczekuje się, że wszystkie nasze pragnienia zostaną zaspokojone przez naszych opiekunów i przewodników.

Prawie sto lat temu nasz wielki humanista Florian Znaniecki w książce *Upadek cywilizacji zachodniej* (1921) napisał:

Niekiedy wszakże zdarza się, że jakaś katastrofa dziejowa zmiecie zupełnie arystokrację umysłową, a nie ma nowej arystokracji gotowej do przejęcia jej funkcji. Wynikiem tego jest ruina tej cywilizacji, istniejącej przed katastrofą, reprezentowanej przez arystokrację umysłową, która jest przedmiotem nienawiści mas, w których ręce przechodzi władza. [...] Ciągłość ewolucji społecznej jest przerwana,

stracone stulecia odzyskać się nie dają i liczne pierwiastki, które zniszczona cywilizacja zawierała, nie mogą już być odtworzone (Znaniński 1921: 5–6).

Przyczynami tej katastrofy, według tego myśliciela, są: powszechne panowanie człowieka nad przyrodą i samobójcze jej zniszczenie, wzrost materializmu oraz nienawiści rasowej, ochłokracja (tj. rządy motłochu) oraz fala bolszewizmu, która wynosi dyktatorów o nieograniczonej władzy.

Po 98 latach od publikacji Znanińskiego współczesny wybitny humanista Marcin Król wyraził pogląd, że „przeżywamy schyłek najwspanialszego okresu w naszych dziejach. Także schyłek nadziei, danej nam przez ‚Solidarność’, która była cudem historycznym” (Król 2019: 8–9). Wyraził przekonanie, że Polski już nie da się uratować, ale da się ocalić siebie i nadzieję na pogłębianie naszej duchowości, powiązanej z zaufaniem i życzliwością wobec wszystkich ludzi, których napotykaemy, oraz okazywać trwałą aktywność w ochronie środowiska przyrodniczego i społecznego, w których żyjemy, a także aktywność polityczną, polegającą na codziennym współtworzeniu zdolności do współzarządzania naszym bliskim światem (Król 2019: 8–9).

Możemy i powinniśmy czynić stałe wysiłki w budowaniu w nas samych pełni człowieczeństwa. To jest warunek *sine qua non* i początek bycia pedagogiem, wspierającym młodzież w podobnym dążeniu.

Bibliografia

- Kielar M.B. (2012), *Integralna wizja Kena Wilbera i jej zastosowanie w edukacji*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Kozakiewicz M. (1983), *Kryzys ekonomiczno-społeczny Polski a problemy wychowania*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego”, nr 1, s. 6–22.
- Kozakiewicz M. (1988), *Nowe problemy badań oświatowych*, [w:] J. Nowak (red.), *Oświata i wychowanie w okresie cywilizacyjnego przelomu*, Wydawnictwo PTP i IRWiR PAN, Warszawa.
- Kozakiewicz M. (1994), *Wychowanie do demokracji w okresie wielkiej zmiany*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 2, s. 89–98.
- Król M. (2019), *Mam nadzieję*, „Gazeta Wyborcza”, nr 156, dodatek „Jakiej Polski potrzebujemy”, s. 8–9.
- Król M. (2019), Rozmowa w programie „Fakty po faktach” w TVN, 29.05.2019.
- Nowak J. (red.) (1987), *Badania oświatowe a polityka oświatowa*, Wydawnictwo PTP i IWIR PAN, Warszawa.

- Pęcherski M. (red.) (1985), *Ciągłość i zmiana w systemie edukacji*, Wydawnictwo PTP i IRWiR PAN, Warszawa.
- Margalit A. (1996), *The Decent Society*, Harvard University Press, Cambridge.
- Nowak J. (red.) (1988), *Oświata i wychowanie w okresie cywilizacyjnego przełomu*, Wydawnictwo PTP i IRWiR PAN, Warszawa.
- Podgórecki A. (1985), *Calościowa analiza społeczeństwa polskiego*, [w:] J. Drewnowski (red.), *Bieżące zagadnienia krajowe, P.I.N.O.*, t. II, Londyn.
- Rand A. (2004), *Powrót człowieka pierwotnego. Rewolucja antyprzemysłowa*, tłum. Z.M. Czarnecki, Zysk i S-ka, Poznań.
- ZG PTP (1983a), *List otwarty Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego do pracowników nauki i nauczycieli z 22 kwietnia 1982 r.*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego”, nr 1, s. 22–23.
- ZG PTP (1983b), *Uchwała II Plenum Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego z 23 października 1981 r.*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego”, nr 1, s. 19–21.
- Znaniński F. (1921), *Upadek cywilizacji zachodniej*, Gebethner i Wolff, Warszawa.